

BEHBUDIY ASARLARIDA JADIDCHILIK G'OYALARINING

BADIY- POETIK TALQINI

Hamrayeva Nargiza Hasan qizi

TISU talabasi.

Shaxnoza Norkulova

Ilmiy rahbar: TISU dotsenti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14719603>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek ziyolisi, ma'rifatparvar jadidlarimizdan biri bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiyning faoliyati, jadidchilik harakatlari, yangi usul maktablari va dramaturgiyasi haqida so'z boradi.

Tayanch so'zlar: Jadid, yangi usul maktablari, "Risolayi asbobi savod" ("Savod chiqarish kitobi"), "Risolayi jug'rofiyayi umroniy" ("Aholi geografiyasiga kirish"), "Kitobat ul aftol" ("Bolalar xati"), "Samarqand" gazetasi, "Oyna" jurnali, "Padarkush" drammasi.

ИДЕАЛЫ ДЖАДИДИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ БЕХБУДИ
ХУДОЖЕСТВЕННО-ПОЭТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. В данной статье рассказывается о деятельности Махмудходжи Бехбуди, узбекского интеллектуала, одного из наших просвещенных джадидов, джадидистских движениях, школах нового метода и драматургии.

Ключевые слова: Джадид, школы нового метода, "Рисолайи асбоби савод" ("Книга грамотности"), "Рисолайи джугрофияи умрани" ("Введение в географию населения"), "Китабат уль афтол" ("Детское письмо"), газета "Самарканд", журнал "Ойна", драма "Падаркуш".

ARTISTIC-POETIC INTERPRETATION OF THE IDEALS OF JADIDISM IN
THE WORKS OF BEHBUDIY

Abstract. This article describes the activities of Mahmudhoja Behbudi, an Uzbek intellectual, one of our enlightened Jadids, Jadidist movements, schools of the new method and drama.

Key words: Jadid, schools of the new method, "Risolayi asbobi savod" ("Book of Literacy"), "Risolayi jugrofiyai umrani" ("Introduction to Population Geography"), "Kitabat ul aftol" ("Children's Letter"), "Samarkand" newspaper, "Oyna" magazine, "Padarkush" drama.

XIX asr so'ngi hamda XX asr boshlarida turkiy tilli millatlar orasida jadid va jadidchilik atamasi keng tarqaldi. "Jadid" arabcha so'z bo'lib, "yangi" deganidir. Shu sababli yangilikka intiluvchi, millatni ma'rifatparvarlikka undovchi, yangilik yaratuvchi, taraqqiyparvar ziyolilarga "jadid" degan nom berildi. Ular olib borayotgan harakat esa "jadidchilik" deb yuritildi.

Bu faoliyatning yuzaga kelishi esa bevosita va bilvosita o'sha davr ijtimoiy-siyosiy muhitiga borib taqaladi. O'sha davr muhiti va jamiyati tarbiyalagan ko'plab jonkuyar fidoyilar orasida Mahmudxo'ja Behbudiyning borligi esa bizning ham, o'sha davr insonlarining ham yutug'idir.

Chunki Behbudiylar jadid adabiyotining asoschilaridan birigina bo'lib qolmay "an'anaviy tahsil, so'ng esa o'z ustida qunt va sabot bilan ishlash orqali u shariatning yuksak maqomlari – qozi, mufti darajasigacha ko'tarilgan. Shuningdek, g'oyaviy nazariy va mafkuraviy shakllanishining xilma-xilligi bilan ajralib turgan davrda millatning taraqqiyotiga bevosita Behbudiylar singari ziyolilarning ta'siri yuqori edi. Turkistonda o'sha paytda turli ma'naviy-g'oyaviy va mafkuraviy oqimlar – qadimchilar, jadidchilar, islohotchilar, bedilchilar, mashrabxonlar, shuningdek, Markaziy Osiyo, umuman turkiy xalqlarga taalluqli bo'lgan tafakkurning turli shakllari hamda ijtimoiy-falsafiy mazmun va yo'nalishga ega bo'lgan "Chig'atoy gurungi" kabi ancha yetuk yig'inlar, ular ilgari surgan ma'rifiy ta'limotlar, nazariyalar mavjud edi.

"Jadidchilik g'oyalari erta bahorning shiddatli shamollari singari po'panak bosib, biljirab ketgan o'rta asrchilik turmushini eng pastki qatlamlarigacha ochib tashlanadi. Xususan, jadidlarimiz millatning yashamog'i, taraqqiy topmog'i uchun, birinchi navbatda, ozod, mustaqil bo'lmog'i lozimligini anglab yetdilar va keng xalqni uyg'otishga alohida e'tibor berdilar", deya ta'rif beradi o'z izlanishlariga izoh berar ekan filologiya fanlari doktori Begali Qosimov.

Darhaqiqat, uning izlanishlari natijasida Behbudiylar va jadidchilik harakati namoyandalarining keng ko'lamlari taraqqiyparvar va ijtimoiy-falsafiy qarashlari ma'rifiy va ma'naviy jihatdan yuksak baholanishini ko'rish mumkin.

Bu yo'lda Behbudiyning yangi usul maktablari ochgani va "Risolayi asbobi savod" ("Savod chiqarish kitobi"), "Risolayi jug'rofiyayi umroniy" (Aholi geografiyasiga kirish), "Kitobat ul aftol" ("Bolalar xati") kabi maktab darsliklari yaratgani, "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnalini chiqishini yo'lga qo'ygani ma'lum. Publitsist, din va jamoat arbobi bo'lish bilan cheklanmagan Behbudiylar mavzusi har davr uchun dolzarbligini yo'qotmagan "Padarkush" dramasini 1911-yilda yozib Markaziy Osiyo dramaturgiyasiga asos soldi. Taniqli o'zbekshunos olim Eduard Olvors bu drama haqida alohida to'xtalib: "Padarkush" gacha mazkur hududda na turkiy, na forsiy tilda drama janrida birorta asar yaratilmagan edi. Bu Behbudiyning adabiyotga qo'shgan eng katta hissi bo'ldi", deydi.

Drama uch parda, to'rt manzaradan iborat bo'lib, ilmsizlik, tarbiyasizlik, befarqlik va jaholatning qanday oqibatlarga olib kelishi haqidagi kichik asardir. «Padarkush»ning sahna asari sifatidagi o'ziga xos fazilati shuki, muallif zamonasining mudhish va jirkanch illatlarini ochiq namoyish etganligi bilan belgilanadi.

Demak, Markaziy Osiyoda birinchi zamonaviy sahna asari «Padarkush» nomi bilan boshlandi va rivoj topdi. Nomidan anglashilganidek, bu asar otasining qotiliga aylangan farzand fojiasi haqida. Bir qarashda juda joʻn va oddiy tuyulsada inson chuqur oʻylasa Behbudiy bu kichik asari bilan nima demoqchiligini oz-oz anglagandek boʻladi.

Padarkush — bu beilmlik, befarqlik, jaholat, mutaasiblik dunyoga keltirib, tarbiyalagan inson. Chunki biz bilgan boy oʻzi bilmas va bilishga harakat qilmaydigan va eng achinarlisi zurriyodiga oʻzidanda yomonroq taqdirni ravo koʻruvchi bir gʻofil. Behbudiy taʼbiri va boyning oʻz tili bilan aytgan soʻzlariga koʻra BOY. “Mani xayolimgʻa dunyoning sababi, izzati - boylik.

Oxiratga boʻlsa, Xudoning qilgan taqdiri boʻlur. Chunonchi, biz koʻramizki, odamlar boyni mulldan ziyoda izzat qiladurlar. Mana, Xayrulloqa oyinda yetti soʻm beraman, kunduzlari mirzalik va oqshomlari mehmonxona ishini qilar va hatto, uyqum kelguncha xodimlik qilar, kitob ham oʻqub berar. Men oʻzim besh vaqt namozni keraklik duolari ila bilurman. Oʻzim oʻrgaturman.

Shariat ilmini oʻqitmoqni lozim bilmayman, chunki ani mufti yo imom va muazzin qilmoqchi emasman, azbaski davlatim anga yetar. Mani savodim yoʻq, bovujud, bu shahrimizning katta boylaridandurman va har ishni bilurman”. Yuqorida qisqacha berilgan monolog boyning dunyoqarashi va saviyasini oʻlchash uchun yetarli. Ha, xat-savodi yoʻq, faqat besh mahal namozning duosini yoddan biladigan, harfni tanimaydigan xizmatkorga pul berib kitob oʻqitadigan, ammo pul sanashni doʻndiradigan, shaharning zoʻriman deb keriladigan boy oʻquvchining hafsalasini pir qilishi aniq. Oʻzining ijtimoiy ahvolini va maʼnaviy olamini zamondoshlari bergan baho bilan oʻlchaydigan, shariyat ilmi faqat mufti, muazzin va imom boʻluvchilar uchungina kerak deb hisoblaydiganlar ham borligi achinarli. Ammo yozuvchi oʻsha davr muhitidagi insonlarning hayotini yoritibgina qolmay balki ularning intihosini ham berganligi oʻquvchini ham millatni ham, uygʻonishga ilm olishga chorlaydi.

Birinchi pardada boy asosiy obraz sifatida tasvirlanadi, sahnadagi barcha munosabatlarda ishtirok etib, boshqa personajlarni oʻz atrofiga tortgan yagona qahramonga aylanadi. U ushbu pardadagi boshqa xarakterlarga nisbatan ikki marta koʻp gapiradi. Shunday boʻlsa-da, Boy oʻz fikri va maslahati bilan ushbu parda oxirida oʻzning “uyqusini keltirgan” Ziyolidek muhim, asosiy siymo emas. Zamonaviy tanqidchilar esa Boyni dramadagi asosiy, markaziy qahramon deb hisoblaydilar. Ikkinchi pardaning yetakchi, oʻziga xos obrazi oʻspirin yigit Davlat. U guruhning gʻoya beruvchi rahbari: birinchi boʻlib Liza ismini tilga oladi, uning uchun pul topish rejasini aytadi va unga boshchilik qiladi. Toshmurodni oʻz ota-onasiga nisbatan bosqinchilik qilishga ham Davlat daʼvat etadi. Uchinchi pardaning birinchi koʻrinishidagi ziddiyat asarda yaxshi tasvirlangan.

Lekin Behbudiy to'rtinchi ko'rinishda Tangriqul va Toshmurod obrazlarini va barcha pantomimik harakatlarni, o'n ikki ishtirokchidan sakkiztasini harakat hukmron bo'lgan manzara – mayxonaga olib keladi. Ziyolining uzundan-uzoq nutqi ogohlantirish sifatida allaqachon aytilgan bo'lsa-da, u deyarli dramaning oxirida yana takrorlanadi.

Behbudiy boyni bekorga jabrdiyda qilmadi. Boy bu shunchaki o'qimagan, bu dunyo deb u dunyoni unutgan, boylik, nafs botqog'iga botgan bir kimsagina ham emas. U yer usti va yer osti boyliklari tuganmas, aqlli va salohiyatli o'z bilimi kuchi milliy an'ana va urf-odatlariga ega ammo uni bilmaydigan to'g'ri sarflamaydigan ilm o'rganmaydigan uyqudagi millat timsoli hamdir. Agar boy, ya'ni uyqudagi millat uyg'onmasa boydek yo'qlikka ravona bo'lishi haqidagi ogohlantirish.

Behbudiy bejiz bu dramani milliy fojia deb nomlamagan. Buning tagzamiri shu millat ertasiga borib taqaladi. Boyga to'g'ri yo'l ko'rsatgan, unga ahvolini anglatmoqchi bo'lgan so'zi rostlikka yo'g'rilgan, qalbi millat muhabbati va qayg'usidan o'zgasini bilmagan ziyoli Domulla obrazi esa Behbudiy-u Fitratlar, Qodiriy-u Cho'lponlar edi. Haqiqatan ham, rost gapni so'zlagan har doim ham har kimga yoqavermaydi. Uni har kim ham eshitavermaydi. Xuddi boydek ba'zan jahllari chiqadi, ba'zan eshitib eshitmaslikka olishadi. Zotan, Behbudiy o'z publitsistik asarlarida ta'kidlaganidek: "Bovurlar! Bilingki, hozirda Turkistondagi barcha xalqlar uchun muxtoriyat e'lon qilindi va siz bilingki, haq olinur, berilmas. Inchunin, muxtoriyat-da olinur, berilmas... Biz bo'shlik qilsak va Turkistondagi xalqlar birlashib, muxtoriyat yo'liga sa'y qilmasak, albatta, hozirgi qog'oz ustidagi muxtoriyatimizni ham yo'q qilurlar... Allohning ipiga birlashingiz va tarqalib ketmangiz!" Asar qisqa bo'lishiga qaramasdan, hayotiy voqealar tasvirlangan sahna asari sifatida muvaffaqiyatli namoyish etilgan.

REFERENCES

1. M. Behbudiy "Tanlangan asarlar" //To'plovchi, so'zboshi va izohlar: B.Qosimov.- 2-nashri, tuzatilgan va to'ldirilgan.-Toshkent: "Ma'naviyat", 1999.-280 b
2. B. Qosimov. "Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik" , T: Ma'naviyat, 2002.
3. <https://kh-davron>.